

P. McCarthy

*Η Ιταλία μέσα στη θύελλα,
Presses de la FNSP, Paris, 1995.*

Η αναταραχή, η οποία αγγίζει την Ιταλία μετά την έναρξη της επιχειρήσεως "καθαρά χέρια", είναι το σημάδι μίας βαθιάς κρίσης του ιταλικού κράτους; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα περνάει διαμέσου μίας ιστορικής προσέγγισης της πολιτικής ζωής και της κοινωνίας της Ιταλίας μετά το τέλος του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου.

Δείχνοντας πώς το διεθνές περιβάλλον συνδέεται με τον "ιταλικό καιρό", ο συγγραφέας (Patrick) McCarthy εκθέτει όλα τα στοιχεία της ιταλικής πραγματικότητας: εκκλησία, μαφία, δικαιοσύνη, μεγάλες επιχειρήσεις... Το βιβλίο βοηθά στο να γίνουν αντιληπτά φαινόμενα πιο πρόσφατα, όπως οι ανακατατάξεις στη διαφθορά στο Μπάρι, η νέα φάση της βίας της μαφίας, η επανάκαμψη των πρώην φασιστών, η κρίση της Λίγκας του Βορρά και ιδιαίτερα το προσωπείο του Μπερλουσκόνι. Παρ' όλα αυτά τα προβλήματα, ο καθένας μπορεί να σκέπτεται ότι η Ιταλία θα βγει από αυτές τις θύελλες, διότι η κρίση κρύβει μία προοπτική εκσυγχρονισμού προς μία κοινωνική και πολιτική τάξη πιο δίκαιη. Ο συγγραφέας P. Mc Carthy είναι διδάκτορας του Πανεπιστη-

μίου της Οξφόρδης, έχει διδάξει στα Πανεπιστήμια του Καίμπριτζ και Johns Hopkins της Ουάσιγκτον. Σήμερα είναι καθηγητής στο ευρωπαϊκό κέντρο της Μπολώνιας του Πανεπιστημίου Johns Hopkins. Θεωρείται από τους καλύτερους γνώστες της ευρωπαϊκής πολιτικής και ιδιαίτερα της ιταλικής και της γαλλικής. Τέλος συνεργάζεται ως αναλυτής και αρθρογράφος στο φιλολογικό ένθετο των *TIMES* και στην ιταλική επιθεώρηση *Polis*. Το βιβλίο αυτό έχει κυκλοφορήσει από τις εκδόσεις της Γαλλικής Εταιρείας Πολιτικών Επιστημών το 1995 και δεν έχει συμπεριλάβει τη μετέπειτα εξέλιξη της ιταλικής πολιτικής ζωής. Υπενθυμίζεται ότι την 21η Απριλίου 1996 είχαμε εκλογές στην Ιταλία κατά τις οποίες η Κεντροαριστερή συμμαχία της "Ελιάς" αναδείχθηκε νικητής με 157 έδρες στη Γερουσία και 284 έδρες στη Βουλή. Ειδικότερα, η κατανομή των εδρών στη Γερουσία (Ανω Βουλή) ήταν: Συμμαχία της Ελιάς (γνωστή ως L' Ulivo) 157 έδρες, η Κομμουνιστική Επανίδρυση 10 έδρες, η Λέγκα του Βορρά 27 έδρες, άλλοι 5 έδρες και η υπό τον τίτλο Συμμαχία για την Ελευθερία (Κεντροδεξιά) 116

έδρες. Ως γνωστό το σύστημα για τη Γερουσία είναι: Τα τρία τέταρτα των εδρών κατανέμονται σύμφωνα με πλειοψηφικό σύστημα, οι υπόλοιπες με αναλογικό, βασισμένο στις κομματικές λίστες. Ανάλογα η κατανομή των εδρών στη Βουλή ήταν: Συμμαχία της Ελιάς 284 έδρες και η Συμμαχία για την Ελευθερία 256 έδρες Κομμουνιστική Επανάδρυση 35 έδρες, Λέγκα του Βορρά 59 έδρες, άλλοι 6 έδρες. Το σύστημα για τη Βουλή είναι: Τα τρία τέταρτα των 630 εδρών κατανέμονται με πλειοψηφικό σύστημα, οι υπόλοιπες με αναλογικό, βασισμένο στις κομματικές λίστες. Κατά τη γνώμη μας, οι εκλογές απέδειξαν δύο πράγματα: α) Ότι το ανώτατο όργανο του κράτους που είναι ο λαός και μάλιστα το εκλογικό σώμα απέδειξε πως διαθέτει πολιτικό αισθητήριο και β) ότι ο στόχος ο μοναδικός, που καθόριζε και τις μεθόδους άσκησης της πολιτικής, όπως ασκείται από τη Χριστιανοδημοκρατία με την υποστήριξη του Βατικανού,

που έγκειται στο να κρατήσει το ισχυρότερο κομμουνιστικό κόμμα της Δυτικής Ευρώπης εκτός εξουσίας, πλέον έχει αλλάξει. Ο "ιστορικός συμβιβασμός" ήλθε τελικώς με καθυστέρηση μέσα από τις τελευταίες εκλογές. Λογικό λοιπόν είναι η αλλαγή στην Ιταλία να έχει ενδιαφέρον παγκόσμιο, ευρωπαϊκό, κατά συνέπεια και ελληνικό. Σε κάθε περίπτωση όμως στην Ελλάδα δεν μπορούμε να ισχυριστούμε πως ισχύει εξέλιξη του πολιτικού συστήματος, ανάλογη με αυτή του ιταλικού. Πέρα των διαφορετικών προϋποθέσεων (πολιτικές και οικονομικές) στις οποίες στηρίχθηκε η κατάρρευση της παλαιάς καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων με την αλλαγή αν όχι εξαφάνιση όλων των παλαιών πολιτικών κομμάτων. Άρα η οποιαδήποτε προσπάθεια μεταφοράς αυτού του πειράματος ή μοντέλου εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα και στην ελληνική πολιτική δεν ισχύει και δεν εφαρμόζεται.

Αθανάσιος Κοτσιρης

Jeremy Rifkin

Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της,
 μτφρ. Γ. Κοβαλένκο, Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση Ν. Κοτζιάς,
 Πρόλογος R.L. Heibroner, "Νέα Σύνορα" - Α.Α. Λιβάνη,
 Αθήνα, 1996, σ. 554.

"Αφήστε με να θρέψω το φτωχό λαό" ήταν η απάντηση του αυτοκράτορα Διοκλητιανού στο μηχανικό που του πρότεινε να χρησιμοποιήσει, στη θέση πολλών εργατών, μια δικής του επινοήσης μηχανή για να κατασκευάσει τους στύλους ενός υπό ανέγερση ναού. Από την πρώτη βιομηχανική επανάσταση, παρόμοιοι φόβοι για τις αρνητικές επιπτώσεις της τεχνολογικής προόδου στην απασχόληση αλλά και προσδοκίες για ένα καλύτερο μέλλον διαπερνούν πλέον μαζί τις κοινωνίες και αναζωπυρώνονται σε κάθε μείζονα τεχνολογική αλλαγή.

Στις μέρες μας, με 20 εκατομμύρια ανέργους και 50 εκατομμύρια ανθρώπους να ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας μόνο στην Ευρώπη, με συνεχώς αυξανόμενη παραγωγή και μια υπό εξέλιξη τεχνολογική επανάσταση, τη λεγόμενη "επανάσταση της πληροφορικής", δύο απόψεις κερδίζουν διαρκώς έδαφος. Η πιο αισιόδοξη υποστηρίζει ότι η πλήρης απασχόληση με την έννοια που επικράτησε μεταπολεμικά -μισθωτή εργασία πλήρους ωραρίου για όλους με συμβόλαιο αορίστου χρόνου- υπήρξε ένα μάλλον εξαιρετικό ιστορικό φαινόμενο και ότι η ανάπτυξη είναι πλέον απίθανο να εξασφαλίσει δουλειά σε όλους αλλά κατάλληλες ρυθμίσεις μπορούν να απαλύνουν το πρόβλημα της ανεργίας. Αντίθετα, οι απαι-

σιόδοξοι θεωρούν ότι όχι απλώς είναι ανέφικτη η πλήρης απασχόληση αλλά θα πρέπει να αναμένεται ραγδαίος περιορισμός της ανθρώπινης εργασίας ως πόρου για την παραγωγή του πλούτου, καθώς θα αυξάνονται και θα διαχέονται οι καινοτομίες στις τεχνολογίες της πληροφορίας.

Σαφώς τοποθετημένο στη δεύτερη τάση, το πρόσφατο βιβλίο του J. Rifkin *Το τέλος της εργασίας* προμηνύει ένα ζοφερό μέλλον, που δεν έχει να κάνει μόνο με τα παιδιά μας αλλά και με εμάς τους ίδιους και προειδοποιεί ότι, αν δεν αντιμετωπιστεί σοβαρά η προοπτική της μαζικής ανεργίας, ο σημερινός εφησυχασμός των κοινωνιών θα μεταβληθεί σύντομα σε πανικό. Καθηλωτικό στα συμπεράσματά του και ριζοσπαστικό στις λύσεις, το βιβλίο οφείλει ασφαλώς μέρος της γοητείας του στον εξτρεμισμό του. Με πληθώρα πληροφοριών, πραγματικών περιπτώσεων, δηλώσεις πολιτικών και στελεχών επιχειρήσεων και αναμφισβήτητη αίσθηση της ιστορίας, *Το τέλος της εργασίας* είναι επίσης ένα γλαφυρό πανόραμα των πολύπλοκων σχέσεων που υφάνθηκαν ανάμεσα στην τεχνολογία, την εργασία και την κοινωνία, από τη δεύτερη κυρίως βιομηχανική επανάσταση έως σήμερα.

Το βιβλίο αποτελείται από δεκαοκτώ κεφάλαια διαρθρωμένα σε πέντε μέρη. Ο κορμός της επι-

χειρηματολογίας, που αναπτύσσεται στα τρία πρώτα μέρη, εστιάζεται στις ριζικές οργανωτικές αναδιαρθρώσεις στις επιχειρήσεις που επιβάλλουν οι τεχνολογίες της πληροφορίας. Στο τέταρτο μέρος περιγράφονται τα δραματικά αποτελέσματα του εκτοπισμού των ανθρώπων από την εργασία, ενώ οι προτάσεις για να αντιμετωπίσουν οι κοινωνίες την “κατάρρα” της μαζικής ανεργίας διατυπώνονται στο πέμπτο μέρος.

Η ανάλυση των επιπτώσεων της τεχνολογικής προόδου στην απασχόληση εδράζεται στις δύο μαζικές μετακινήσεις των εργαζομένων που πραγματοποιήθηκαν στον αιώνα μας (εισαγωγή και σ. 107). Η λόγω της εκμηχάνισης μεγάλη αύξηση της παραγωγικότητας στον πρωτογενή τομέα, ώθησε βίαια τεράστιους αριθμούς αγροτών προς τις πόλεις. Οι εργαζόμενοι αυτοί απορροφήθηκαν από το δευτερογενή τομέα. Όταν αργότερα, εξαιτίας της αυτοματοποίησης, απελευθερώθηκε εργασία από τη βιομηχανία, οι άνθρωποι κατάφεραν να βρουν δουλειά στις υπηρεσίες, οι οποίες εξελίχθηκαν συν τω χρόνω στον πολυπληθέστερο τομέα της οικονομίας σε όλες τις βιομηχανικές χώρες. Εντούτοις, η κάτω από τα μάτια μας εκτυλισσόμενη τρίτη (μετά τον ατμό και τον ηλεκτρισμό) τεχνολογική επανάσταση, εξοικονομεί θέσεις εργασίας όχι μόνον στον πρωτογενή και το δευτερογενή τομέα αλλά και στον πρωτογενή. Με μόνες διαθέσιμες τεχνολογίες στο γραφείο για δεκάδες χρόνια τη γραφομηχανή, την αριθμομηχανή και το τηλέφωνο, και

δεδομένου ότι το μεγαλύτερο τμήμα του ανθρώπινου δυναμικού στις υπηρεσίες ασχολείται με την επεξεργασία συμβόλων (τράπεζες, ασφαλιστικές εταιρείες κ.λπ.), ο τριτογενής τομέας θεωρείται έως πρόσφατα απρόσιτος για τη μηχανή και η στασιμότητα της παραγωγικότητάς του αναπόφευκτη. Αυτοματοποιώντας τη διανοητική εργασία σε όλα τα επίπεδά της, από την απλή επεξεργασία των δεδομένων έως τη διαχείριση των γνώσεων και την ανάλυση των αποφάσεων, οι τεχνολογίες της πληροφορίας καθίστανται πλέον μοχλός συνεχούς βελτίωσης της παραγωγικότητας της εργασίας στο γραφείο. Πού, λοιπόν, μπορούν να δημιουργηθούν τόσες νέες θέσεις εργασίας ώστε να αποτραπεί η μαζική ανεργία;

Όλα αυτά είναι λίγο-πολύ γνωστά. Ήδη από το 1978, λόγου χάρη, η περίφημη έκθεση των S. Nora και A. Minc προς το Γάλλο Πρόεδρο επισήμανε ότι η εγκατάσταση των νέων πληροφορικών συστημάτων στις τράπεζες θα επέτρεπε οικονομίες στην απασχόληση της τάξεως του 30%, με την έννοια ότι τόσες θα ήταν οι απαιτούμενες νέες θέσεις εργασίας για να ικανοποιηθεί η ζήτηση αν δεν υπήρχε η τηλεματική.

Το νέο που φέρνει το βιβλίο, και στο οποίο πρέπει να αποδοθεί εν μέρει η παγκόσμια απήχησή του, είναι ότι σε τούτη την ανάλυση ενσωματώνεται ο τρέχων επαναπροσανατολισμός των επιχειρήσεων σε όλο τον κόσμο όσον αφορά την αξιοποίηση των τεχνολογιών της πληροφορίας. Η κατευθυντήρια γραμμή στη νέα

αυτή (τελική;) φάση είναι ότι επιβάλλεται να αλλάξει ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίστηκαν μέχρι σήμερα οι τεχνολογίες της πληροφοροφoρίας, οι οποίες πλέον θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν όχι απλώς στην κατεύθυνση της επεξεργασίας των δεδομένων αλλά για την αναδόμηση των επιχειρήσεων και των αγορών¹.

Το κεντρικό εργαλείο αυτής της αλλαγής είναι ο επανασχεδιασμός των επιχειρηματικών διαδικασιών (business process reengineering), στην οργάνωση της παραγωγής ο "τοιοτισμός", το σύστημα λιτής παραγωγής που αναπτύχθηκε από την Toyota και άλλες οργανωτικές καινοτομίες (π.χ. η "εγκάρσια οργάνωση"), που προωθούνται στις επιχειρήσεις με στόχο να ξεπεραστούν οι ακαμψίες της κλασικής ιεραρχικής δομής (κεφ. 1, κεφ. 7). Οι εν δυνάμει επιπτώσεις στην απασχόληση είναι πράγματι μεγάλες και στα παραδείγματα του συγγραφέα μπορούν να προστεθούν και τα εξής. Μετά τον επανασχεδιασμό των διαδικασιών και ενώ υπήρξε σαφής βελτίωση των αποδόσεων, στην υπηρεσία πληρωμών των προμηθευτών στην Ford το προσωπικό περιορίστηκε από 500 άτομα σε 125, στην CIGNA Re μειώθηκε κατά 50%, και στην Banca di America e di Italia ο μέσος αριθμός ατόμων ανά κλάδο μειώθηκε από επτά ή εννέα σε τρία ή τέσσερα. Για όσους πιστεύουν δε ότι όλα αυτά είναι μακρινά για τη χώρα μας, σημειώνω πως ήδη αναγγέλθηκαν οι πρώτες πρωτοβουλίες επανασχεδιασμού των διαδικασιών σε ελληνικές επιχειρήσεις (Interamerican, Ελληνι-

κή Υφαντουργία – *Το Βήμα*, Δ 14-15, 9-6-1996). Επιπλέον, οι υφιστάμενες και οι σχεδιαζόμενες τεχνολογίες –μεταξύ των οποίων τα έμπειρα συστήματα και όχι τα "συστήματα ειδημοσύνης" (σ. 226)– και στους τρεις τομείς της οικονομίας που περιγράφονται με ικανοποιητική πληρότητα στο τρίτο μέρος, δεν μπορεί παρά να επιταχύνουν το ρυθμό απώλειας θέσεων εργασίας.

Θα περίμενε, ωστόσο, κανείς η ανάλυση να αρθρωνόταν γύρω από την έννοια του καταμερισμού της εργασίας, πράγμα που θα έδινε και μεγαλύτερη συνοχή στα επιχειρήματα και θα συνέδεε ομαλά τις τρέχουσες οργανωτικές αναδιαρθρώσεις με τη λεγόμενη κρίση του φορντισμού. Άλλωστε, ο κύριος προγραμματικός στόχος του επανασχεδιασμού, όπως τουλάχιστον διατυπώνεται από τους M. Hammer και J. Champy στο βιβλίο-μηνιφέστο τους, είναι να αντιστρέψει, χρησιμοποιώντας ως διευκολυντές τις τεχνολογίες της πληροφορίας, την τάση προς την ακραία εξειδίκευση που κυριάρχησε τόσο στην παραγωγή όσο και στη διοίκηση. Πάντως, ο επανασχεδιασμός είναι ακόμη στα πρώτα του βήματα και, παρά τον ανεπιφύλακτο ενθουσιασμό με τον οποίο τον αγκάλιασε ο επιχειρηματικός κόσμος σε όλο τον κόσμο, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι θα ανταποκριθεί εν τέλει στις μεγάλες προσδοκίες του.

Ο συγγραφέας δεν παραβλέπει τον αντίλογο στην ανάλυσή του, του οποίου την αφετηρία τοποθετεί στον J.-B. Say ("η προσφορά δημιουργεί τη δική της ζήτηση"),

και την ολοκλήρωσή του στη νεοκλασική θεωρία: Η εισαγωγή των μηχανών οδηγεί σε αύξηση της παραγωγικότητας, με αποτέλεσμα συμπίεση των τιμών και αύξηση των κερδών, συνεπώς αύξηση της αγοραστικής δύναμης και της ζήτησης, δηλαδή επέκταση των αγορών, και άρα αύξηση της απασχόλησης. Στο πλαίσιο αυτό ο εκτοπισμός των ανθρώπων από τις μηχανές είναι ένα προσωρινό φαινόμενο που θα λυθεί αυτομάτως (κεφ. 2). Ο J. Rifkin θεωρεί παντελώς ανεπαρκή και από ιστορική και από λογική σκοπιά τέτοια επιχειρήματα, ενώ δεν παραλείπει να επισημάνει τις αδικίες που συνοδεύουν την τρέχουσα προσφορά εργασίας στη χώρα του. Ακόμη κι αν συνυπολογιστούν οι νέες θέσεις εργασίας που θα δημιουργηθούν από νέα επαγγέλματα και νέες καταναλώσεις –όπως προβλέπει η θεωρία της “υπέρχυσης” του A. Saunv– δύσκολα μπορεί να δει κανείς πού θα δημιουργηθούν οι απαιτούμενες για την πλήρη απασχόληση νέες θέσεις εργασίας.

Ο συγγραφέας γνωρίζει καλά ότι τα θεωρητικά σχήματα μπορούν μεν να τροφοδοτήσουν εκατέρωθεν επιχειρήματα στις διαμάχες αλλά είναι περιορισμένης χρησιμότητας για τη μαζική υιοθέτηση νέων τεχνολογιών. Στην πρώτη βιομηχανική επανάσταση οι μηχανές αντιμετωπίζονται σαν διαβολικά πράγματα και προκαλούν τις βίαιες αντιδράσεις των εργατών – καταστρέφονται μηχανές, και ενίοτε ξυλοκοποούνται ή και εξοντώνονται οι εφευρέτες τους. Η ανατροπή αυτής της τυφλής αντίδρασης, στην οποία συ-

νέβαλαν και οι σοσιαλιστές εξορθολογίζοντας τους στόχους του εργατικού κινήματος, επίσης δεν είναι αρκετή. Πρέπει, και αυτό γίνεται στον αιώνα μας, οι κοινωνίες να αγκαλιάσουν την τεχνολογική πρόοδο, να διαποτιστούν με ένα “τεχνολογικό όραμα”, την ανάδυση και επικράτηση του οποίου ο J. Rifkin περιγράφει σε μερικές από τις καλύτερες σελίδες του βιβλίου του (κεφ. 3).

Γιατί είναι σημαντικό το πρόβλημα της ανεργίας; Απλούστατα, διότι οι σύγχρονες κοινωνίες έχουν δομηθεί πάνω στην εργασία. Η μαζική ανεργία ανατρέπει το θεμελιωδέστερο ρυθμιστικό μηχανισμό της κοινωνικής τάξης, το μόνο νομιμοποιημένο μηχανισμό απόκτησης εισοδημάτων και κατανομής κοινωνικών θέσεων. “Η ιδέα μιας κοινωνίας που δε βασίζεται στην εργασία είναι τόσο ξένη σε κάθε έννοια που έχουμε για το πώς μπορούν να οργανωθούν μεγάλοι αριθμοί ανθρώπων σε ένα κοινωνικό σύνολο, ώστε βρισκόμαστε αντιμέτωποι με την προοπτική μιας αναθεώρησης της ίδιας της βάσης του κοινωνικού συμβολαίου” (σ. 72). Το τίμημα της προόδου θα είναι ο μαζικός κοινωνικός αποκλεισμός: ούτε καν κοινωνίες των δύο τρίτων αλλά διπολικές κοινωνίες, με απρόβλεπτες συνέπειες για την κοινωνική συνοχή: Βία, έγκλημα και ανομία, οργή και απελπισία που θα αποδυναμώνουν την αντίσταση των κοινωνιών στις αναδυόμενες από τα σπλάχνα τους ακρότητες (εθνικισμό, ρατσισμό, φασισμό).

Επειδή η προοπτική της μαζικής ανεργίας είναι πλέον ορατή, επιτα-

κτική είναι η ανάγκη για λύσεις (πέμπτο μέρος). Η πρώτη, και σχετικώς άμεση, είναι η μείωση των ωλοαυξήσεις των αποδοχών "που θα εξασφαλίζουν ένα δίκαιο καταμερισμό των καρπών της τεχνολογικής προόδου" (σ. 388). Η δεύτερη και πιο μακρόπνοη λύση είναι ο επαναπροσδιορισμός του κοινωνικού συμβολαίου μέσω της ανάπτυξης ενός τρίτου τομέα, ανάμεσα στο δημόσιο και τον ιδιωτικό. "Ο τρίτος τομέας, γνωστός επίσης ως ανεξάρτητος ή εθελοντικός, είναι ο χώρος όπου οι ρυθμίσεις που βασίζονται στην καλή πίστη παραδίδονται στους κοινοτικούς δεσμούς και όπου η διάθεση του χρόνου ενός ανθρώπου σε άλλους υποκαθιστά τις τεχνητά επιβαλλόμενες σχέσεις της αγοράς, οι οποίες βασίζονται στην πώληση του χρόνου και των υπηρεσιών μας" (σ. 419). Η δε ενδυνάμωση "των κοινοτικών δραστηριοτήτων" του τρίτου τομέα θα στηριχθεί στην ενεργό κρατική παρέμβαση, που θα επιδιώξει τη θέσπιση, πρώτον, σκιωδών αμοιβών για όσους έχουν απασχόληση και προσφέρουν εθελοντική εργασία και, δεύτερον, μιας κοινωνικής αμοιβής για τους μόνιμα ανέργους που επιθυμούν να αναλάβουν ενεργά καθήκοντα στον τρίτο τομέα.

Αφήνοντας τον αναγνώστη να αποτιμήσει αυτές τις προτάσεις, περιορίζομαι να επισημάνω ένα παράδοξο στο σχέδιο του J. Rifkin, το οποίο ήδη έχει αποτελέσει αντικείμενο κριτικής σε άλλα παρεμφερή². Όσο λιγότερο αναγκαία γίνεται η ανθρώπινη εργασία για την παραγωγή του πλούτου, τόσο διευρύνεται η έννοιά της, ώστε να περιλάβει δραστηριότητες εκτός

του παραδοσιακού της πεδίου. Καταρχήν εύλογη για να θεμελιωθούν βραχυπρόθεσμες πολιτικές, μια τέτοια προσέγγιση δεν παύει να θεωρεί αυτονόητη την ιδέα ότι η εργασία είναι το ιδιάζον χαρακτηριστικό του ανθρώπου. "Από την αρχή, ο πολιτισμός δομήθηκε κυρίως γύρω από την έννοια της εργασίας" είναι η πρώτη-πρώτη φράση του βιβλίου. Εντούτοις, όχι μόνον η μισθωτή εργασία αλλά αυτή η ίδια η εργασία, όπως την ξέρουμε σήμερα, είναι μια ιστορικά οριοθετημένη κατηγορία, η οποία επινοήθηκε στα τελευταία διακόσια χρόνια. Δεν πρόκειται για ζήτημα σημασιολογικής καθαρότητας. Αν η εργασία δεν είναι θεμελιώδης ανθρωπολογική κατηγορία, τότε δεν είναι προαπαιτούμενο ούτε για τη συνοχή των κοινωνιών ούτε για την ολοκλήρωση του ανθρώπου, και, συνεπώς, δεν είναι μονόδρομος η βασισμένη στην εργασία κοινωνία. Εν πάση περιπτώσει, το βιβλίο του J. Rifkin είναι μια αναμφισβήτητα γόνιμη συνεισφορά στη συζήτηση που δεν πρόκειται να κλείσει σύντομα, για την τεχνολογική αλλαγή, τις προοπτικές της απασχόλησης και το μέλλον της εργασίας.

77

Σημειώσεις

1. C. Jonscher, "An economic study of the information technology revolution", στο T.J. Allen, M.S. Scott Morton (eds.), *Information technology and the corporation of the 1990s*, Oxford University Press, 1994.

2. D. Méda, *Travail: Une valeur en voie de disparition*, Aubier, Paris, 1995.